

ΘΗΣΕΩΣ ΣΤ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας.

Ο ΟΜΗΡΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ*

Ἡ παροῦσα ἐργασία περιλαμβάνει δύο μέρη. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ὅμηρου, ὡς τοῦτο εἰκονίζεται εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος, τὸ δὲ δεῦτερον ἀναφέρεται εἰς τὰ χειρόγραφα τῶν Ὅμηρικῶν Ποιημάτων, τὰ ὁποῖα φυλάσσονται ἐκεῖ.

Εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Μεγίστης Λαύρας, κτισθεῖσαν τῷ 1512—πρόκειται περὶ χωριστοῦ κτίσματος—εἰκονίζονται κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν ἀπὸ τὸ ἓν μέρος ὁ Σωκράτης, ὁ Πυθαγόρας καὶ ἄλλοι, ἀπὸ τὸ ἄλλο δὲ ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Γαληνός, ἡ Σίβιλλα, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Πλούταρχος. Οὗτοι εἰκονίζονται καθ'ὁμοιόμορφον σχεδὸν τεχνοτροπίαν, ὄρθιοι, μὲ σοβαρὸν, κατακορύφως σχεδὸν πίπτον, ποδῆρες ἔνδυμα, μὲ ἀντιστοίχως σοβαρὸν κάλυμμα εἰς τὴν κεφαλὴν, κρατοῦντες εἰλητάρια εἰς τὰς χεῖρας, περιέχοντα ρῆσιν. Τὰ πρόσωπα εἶναι ἐξιδανικευμένα. Ἡ ὅλη παράστασις ἀποπνέει κάτι τὸ ἱερατικόν, ἡ προσπάθεια δὲ νὰ προσαρμοσθῇ αὕτη, νὰ ὑποταχθῇ, θὰ ἐλέγμεν, ἀκριβέστερον εἰς τὸ κλίμα τοῦ ἱεροῦ χριστιανικοῦ χώρου καὶ νὰ περισταλῇ, κατὰ τὸ μέγιστον δυνατόν, ἡ ἀτομικότης τῶν εἰκονιζομένων διὰ τὴν αὐτοπειθάρχισιν τοῦ συνόλου, ἡ προσπάθεια αὕτη πρέπει νὰ εἶναι ἐμφανὴς καὶ εἰς τοὺς μὴ εἰδικῶς ἀσχολουμένους εἰς τὰ τεχνικῆς φύσεως θέματα ταῦτα. Ἡ ρῆσις εἰς τὸ εἰλητάριον, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ Ὅμηρος, εἶναι ἡμιτελής, ὅμως δὲν ὑπάρχει λόγος ἀμφιβολίας ὅτι καὶ αὕτη, ὡς αἱ ἄλλαι πλήρως ἀναγινωσκόμεναι, εἶναι θεοσοφικοῦ περιεχομένου.

Ἀλλ' ἡ παράστασις αὕτη δὲν εἶναι ἡ μόνη σφωζόμενη. Ἐχομεν καὶ πολὺς ἄλλας περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον ἀντιστοίχους ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς

*Κατὰ σύνοψιν, μᾶλλον ἢ ἥττον, τῆς ἐργασίας ταύτης, ὡς ἐπεβάλ'ετο ἐκάστοτε, ἐγένετο διάλεξις τρίς (Ὅμηρεα 1971, Χίος· Ὅμηρεα 1972, Κύπρος· Λαὶκὸν Πανεπιστήμιον τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, Δεκ. 1973) καὶ ραδιοφωνικὴ ἐκδρομὴ ὑπὸ μορφὴν διαλόγου μετὰ τοῦ λογίου Στ. Ἀρτεμάκη (Ὑπηρεσία Ἑνημερώσεως Ἐνόπλων Δυνάμεων (ΥΕΝΕΔ), 9 Φεβρ. 1974). Ἡ δημοσιευομένη ἐνταῦθα ἐργασία εἶναι εἰς τὴν ἐπιθυμητὴν ἔκτασιν καὶ ἔχει ἐμπλουτισθῇ δι' ἀπαραιτήτων τινῶν σημειώσεων.

Ἑλλάδος καὶ εἰς χώρας μακρινάς, εἰς τὰς ὁποίας μαζί με τὸ εὐαγγελικὸν κήρυγμα εἶχε φθάσει ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου. Τὰς παραστάσεις αὐτάς —καὶ ὁμιλοῦμεν μόνον διὰ τὰς γνωστάς, διότι πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι ἄγνωστοι εἰσέτι εἰς τὴν ἔρευναν οὔτε νὰ ἀπαριθμήσωμεν δυνάμεθα ἐνταῦθα. Ἀρκοῦμεθα εἰς ὀλίγα παραδείγματα ἐκ τῶν μᾶλλον ἀντιστοιχῶν. Εἰς Arbanassi τῆς Βουλγαρίας εἰς τὸν ναὸν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, κτισθέντα τῷ 1681, βορείως εἰς τὸν νάρθηκα εὐρίσκεται παράστασις, καθ' ἣν καὶ εἰς τὴν Μεγίστην Λαύραν διάταξιν, συγκεκριμένως δὲ δεξιᾷ εἰκονίζονται ὁ Ὅμηρος καὶ τὰ ἄλλα, κατὰ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς σειρὰν, πρόσωπα, κρατοῦν δὲ πάντες εἰλητάρια με ἀντιστοιχοῦς ρήσεις ἑλληνιστί. Ὁμοίως εἰς τὸ Τύρνοβον τῆς αὐτῆς χώρας, εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, κτισθέντα τῷ 1639, ὑπάρχει παράστασις τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος. Ἀμφιβόλου χρονολογίας εἶναι αἱ λίαν ἐφθαρμέναι παραστάσεις ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν τῆς Μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἢ Χρυσοπηγῆς τῆς κοινότητος Γοράνων τῆς ἐπαρχίας Λακεδαιμόνος. Εἰκονίζονται ἐνταῦθα ὁ Ὅμηρος καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐκπρόσωποι τῆς θύραθεν παιδείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Σόλων, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης.

Πρέπει νὰ διευκρινηθῇ ὅτι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ εἰς χώρας τῆς Δυτικῆς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἢ καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, εἰς τὴν Γερμανίαν, τὴν Ἰταλίαν, τὴν Ρωσίαν, τὴν Ρουμανίαν, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὴν Παλαιστίνην, εὐρίσκονται εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς τῶν Βυζαντινῶν ἢ Μεταβυζαντινῶν Χρόνων παραστάσεις ἄλλων ἐξαίρετων τῆς θύραθεν παιδείας, ἀλλ' ὅχι καὶ τοῦ Ὁμήρου. Ὅπωςδὴποτε, εἰς τὴν Μονὴν τῆς Μεγίστης Λαύρας σφάζεται μέχρι σήμερον ἡ μᾶλλον ἐκφραστικὴ, ἂν μὴ καὶ ἡ ἀρχαιότερα, ἐκ τῶν γνωστῶν τοιούτων παραστάσεων, τὸν Ὁμηρον εἰς τὴν κεντρικὴν θέσιν αὐτῆς ἔχουσα, εὐρισκομένη εἰς χώρον ἱερὸν μὲν ἀλλ' ὅχι καὶ κύριον χριστιανικοῦ ναοῦ, ἐπιδράσασα δὲ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Βαλκανικῆς.

Εἶναι περιττὸν νὰ λεχθῇ ὅτι τὸ ὅλον φαινόμενον ἔχει ἀπ' ἀρκετῶν δεκαετηρίδων ἐπισύρει τὴν προσοχὴν τῆς ἐρεῦνης καὶ ἔγιναν πολλὰὶ προσπάθειαι διὰ τὴν ἐρμηνείαν του. Ὁ καθηγ. Ν. Βέης ἀνεξήτησεν εἰς ἄρθρον του τῷ 1923 ὡς πηγὴν τὴν θεοσοφίαν, ὀλίγον δὲ βραδύτερον, τῷ 1928, ὁ J. Stefânescu ὑπεστήριξεν ὅτι πηγὴ τοῦ θέματος εὐρίσκεται εἰς στενὴν σχέσιν με τὴν λαϊκὴν φιλολογίαν τοῦ Μεσαιῶνος. Ἀλλὰ πιθανότερα καὶ εἰς ἡμᾶς φαίνεται ἡ ἐρμηνεία τοῦ A. von Premerstein ἡ διατυπωθεῖσα εἰς μελέτην του ὑπὸ τὸν τίτλον: Griechisch—heidnische Weise als Verkunder Christlicher Lehre in Handschriften und Kirchenmalereien, (Βιέννη, 1926). Αὐτὸς οὗτος ὁ τίτλος τῆς μελέτης τοῦ Premerstein φέρει ἡμᾶς ἐν γένει εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἀνωτέρω φαινομένου. Ἐπὶ μέρους ζήτημα, νομίζομεν, εἶναι ἂν πρέπει πηγὴ τοῦ φαινομένου νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν ἀπόκρυ-

φον φιλολογίαν, ὡς δέχεται ὁ Premerstein, ἢ εἰς τὴν πρόωμον ἤδη διδασκαλίαν Ἑλλήνων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς συναφείας Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ὡς ὑποστηρίζει ὁ καθηγ. Κ. Σπετσίερης εἰς σχετικὴν μελέτην του, ἐκ τῆς ὁποίας παρελήφθησαν πολλὰ τῶν ἐνταῦθα στοιχείων¹. Πάντως, τὸ φαινόμενον, εἴτε αὕτη εἶναι εἴτε ἐκείνη ἡ πηγή του, δὲν ἔμεινε κτῆμα τῶν ὀλίγων, ἀλλὰ προσήγγισε τὴν λαϊκὴν μᾶζαν. Κατὰ ταῦτα, ὁ Ὅμηρος πρῶτος, ἔπειτα δὲ ἄλλοι ἐξαίρετοι τῆς θύραθεν παιδείας ἐθεωροῦντο ὄχι ξένοι πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ προοδοποιοὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῆς εἰς τὴν γῆν.

Τὰ βραχέα ταῦτα ὡς πρὸς τὸ πρῶτον μέρος τῆς παρουσίας ἐργασίας, ἥτοι τὸ σχετικὸν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Ὁμήρου, ὡς τοῦτο εἰκονίζεται εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος. Καιρὸς ἤδη νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἐργασίας ταύτης, ἥτοι τὸ σχετικὸν πρὸς τὰ ἐκεῖ φυλασσόμενα χειρόγραφα τῶν Ὁμηρικῶν Ποιημάτων.

Ἀφοῦ ὁ Ὅμηρος ὡς πρόσωπον εὔρε θέσιν εἰς χῶρον περίοπτον καὶ ἱερόν, ὡς εἶναι ἡ Τράπεζα τῆς Μεγίστης Λαύρας, τῆς μεγαλυτέρας καὶ μᾶλλον γεραρᾶς ἐκ τῶν εἴκοσιν ἐν συνόλῳ μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τῆς ἀκροπόλεως ταύτης τοῦ ἀλωβήτου ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ, εἶναι εὐνόητος ἡ θέσις τοῦ ἔργου τοῦ ποιητοῦ εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν μονῶν τούτων. Κατανοεῖται δὲ αὕτη πληρέστερον, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀνεκτίμητος πάντοτε κρίνεται ἡ συμβολὴ τῶν ἐλληνικῶν μονῶν εἰς τὴν διάσωσιν τῶν κειμένων τῆς θύραθεν παιδείας, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς Χρόνους.

Ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἐλέγομεν², δόκιμος ξένος ἐρευνητῆς, ὁ S.Y. Rudberg εἰς σχετικῶς πρόσφατον μελέτην του ὑπὸ τὸν τίτλον: *Les manuscrits à contenu profane du Mont—Athos* παρατηρεῖ ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν μεγάλων βιβλιοθηκῶν εἰς τὴν Δύσιν ἐδημιουργήθησαν ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐντεῦθεν, ἀλλ' εἰς τὴν Ἀνατολὴν βιβλιοθήκαι ἐλληνικῶν μονῶν ὑφίσταντο ἤδη ἀπὸ τοῦ 5^{ου} αἰ. μ.Χ.³, ἥτοι ὀκτὼ καὶ πλέον αἰῶνας ἐνωρίτερον. Αἱ βιβλιοθήκαι αὗται ἀνεπτύχθησαν ἐξαιρέτως κατόπιν καὶ διετηρήθησαν παρὰ τὰς ἀντιξοότητας μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἐκ τῶν βιβλιοθηκῶν τούτων αἱ πλέον ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους παραλλήλως πρὸς τὰς βιβλιοθήκας τῆς Πάτμου καὶ τοῦ Σινᾶ. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι αἱ βιβλιοθήκαι αὗται ἐτροφοδότησαν μὲ χειρόγραφα κατ' ἐξοχὴν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων τὰς μεγάλας βιβλιοθήκας

1. Κ. Σπετσίερης, Εἰκόνες Ἑλλήνων Φιλοσόφων εἰς Ἐκκλησίαν, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολ. Παν. Ἀθ., τόμ. ΙΔ' (1963-64), σελ. 386 κ.ἐξ.

2. Θ. Στ. Τζαννετάτου, Παρατηρήσεις περὶ χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους. (Αῤωθ), Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἀθ. 1966-67, σελ. 353.

3. Eranos, τόμ. ΝΔ' (1956), σελ. 174.

τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ρωσίας. Ἡ τοιαύτη τροφοδότησις ὑπῆρξεν ἐντατικὴ ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας, τοὺς ΙΕ', ΙΣ' καὶ ΙΖ', ἥτοι αἰῶνας πτώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, συνεχίσθη δὲ καὶ κατόπιν, χωρὶς ποτε νὰ καταστῇ δυνατόν νὰ περιοχθῇ εἰς τὴν ἐπιβαλλομένην μὲν ἀλλ' οὐσαν ἀνέφικτον ὁλοσχερῇ ἀνάσχεσιν. Λέγομεν ἀνέφικτον, διότι καὶ ἡ ἀρχαιοκαπηλεία, παρὰ τὰ δρακόντεια κρατικά μέτρα, ἐνδεχομένως περιστέλλεται, ἀλλ' οὐδέποτε ἐξαφανίζεται. Πάντως, καὶ ἐπ' ἐσχάτων δεκάδες χειρογράφων, ἀσφαλῶς ὄχι ἐκ τῶν κατωτέρας ἀξίας, ἐλλείπουν, ὡς διαπιστοῦν ὁ Richard, ὁ «αθηγ. Μανούσας», ὁ γράφων ἐνταῦθα καὶ ἄλλοι. Εἶναι δίκαιον, ἐν τούτοις, νὰ ἀναγνωρίζεται πάντοτε ὅτι τὰ πράγματα ἀπὸ τοῦ ΙΖ' σι. καὶ ἐφεξῆς ἐβελτιώθησαν τὰ μέγιστα, περσιτέρω δὲ καὶ κυρίως ὅτι αἱ βιβλιοθήκαι τῶν ἱερῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἠδυνήθησαν, παρὰ τὰς ἀντιξοότητας, νὰ διαφυλάξουν τὸν κύριον ὄγκον τῶν θησαυρῶν τούτων καὶ νὰ καταλάβουν τὰ σκῆπτρα εἰς χειρόγραφα τῆς θύραθεν καὶ μάλιστα τῆς κατὰ Χριστὸν παιδείας εἰς τὸν κόσμον. Ὡς πρὸς τὴν ποσοτικὴν, οὕτως εἰπεῖν, ἔκτασιν τῆς διαρροῆς ταύτης χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ παρατήρημα τοῦ Rudberg (ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 175, σημ. 3), κατὰ τὸ ὅποιον δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχος βιβλιοθήκη εἰς τὴν Δύσιν, χωρὶς χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῆς διαρροῆς ταύτης, ἀναφέρομεν καὶ ἐνταῦθα ὅτι ὁ Ἀδ. Κοραῆς, ὁ κυριώτερος ἴσως τῶν διαφωτιστῶν τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, ἐξεφράσθη μὲ ἀσυνήθη ὀξύτητα εἰς τοὺς Αὐτοσχεδίους Στοχασμούς του¹. Παρὰ ταῦτα, ὅ,τι ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος εἰς χειρόγραφα τῆς θύραθεν παιδείας κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι εὐκαταφρόνητον.

Ὅμως τὰ χειρόγραφα ταῦτα εἶναι εἰς ἡμᾶς ἐν γένει ἀνεπαρκῶς γνωστά. Βεβαίως, οἱ δημοσιευθέντες κατάλογοι τῶν χειρογράφων τούτων εἶναι πολλοί, καρπὸς πολυμόχθου ἐργασίας, μὲ ὑπερέχοντα πάντοτε ἰδίως ὑπὸ ἔποψιν χρονολογήσεως τῶν χειρογράφων, τὸν κατάλογον τοῦ καθηγητοῦ Λάμπρου, τὸν γενικώτερον καὶ ὀγκωδέστερον πάντων²), ὡς καὶ ἄλλοτε εἰς ἀντίστοιχον περίπτωσιν ἐλέγομεν. Ὑπάρχουν ἐπίσης συμπληρωματικοὶ ἐπὶ μέρους κατάλογοι, τῶν ὁποίων ἡ ἐκδοσις προσδοκᾶται ὡς προσεχῆς (συμπληρωματικὸς κατάλογος τῆς Μονῆς Ἰβήρων ὑπὸ Γ. Π. Κουρνούτου³ ἡ ἔχει πραγματοποιηθῇ παλαιότερον ἤδη (συμπληρωματικοὶ κατάλογοι τοῦ Εὐλ. Κουρίλα διὰ τὴν

1. Βλ. Ἀδ. Κοραῆ, Ἑλλήν. Βιβλιοθ., τόμ. Α', Παρίσι τοῖς 1807, Αὐτοσχ. Στοχ., σελ. λε' κ.εξ.

2. Σπ. Π. Λάμπρου, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμ. Α', Β', Cambridge 1895, 1900 (ἀντιστοιχῶς), ἀνατύπ. Amsterdam 1966.

3. Ὁ κατάλογος οὗτος εἶναι ἑτοιμος ἤδη ἀπὸ τοῦ 1954, ἀλλὰ δὲν ἔχει δημοσιευθῇ εἰσέτι.

Μονὴν Διονυσίου καὶ τὴν σκῆτην τῆς Ἁγίας Ἄννης¹, τοῦ Εὐθ. Διονυσιάτου διὰ τὴν Μονὴν Διονυσίου², τοῦ Παντελεήμονος Λαυριώτου διὰ τὴν Μονὴν Μεγίστης Λαύρας³) ἢ μᾶλλον προσφάτως (συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὁρους ὑπὸ Λ. Πολίτου συνεργασία Μ. Ι. Μανούσ-κα⁴). Ὑπάρχουν ἐπίσης αὐτοτελεῖς κατάλογοι χειρογράφων μονῶν, παρα-λειπομένων παρὰ Λάμπρῳ (τῆς Μονῆς Βατοπεδίου ὑπὸ Σωφρ. Εὐστρατιάδου καὶ Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ (1924) καὶ τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας ὑπὸ Σπυρίδωνος Λαυριώτου, «ἐπεξεργασθεῖς καὶ διασκευασθεῖς» ὑπὸ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου (1925). Παρὰ ταῦτα, ἀπομένει πάντοτε ἡ ἀνάγκη εἰδικῆς σπουδῆς τῶν χειρογράφων τούτων, ἰδίως τῶν σπουδαιότερων ὑπὸ παλαιο-γραφικὴν καὶ γενικώτερον φιλολογικὴν ἔποσιν, ἄνευ τῆς ὁποίας εἶναι ἀνέφικτος ἡ ἐνταξὶς αὐτῶν εἰς τὰ ἀντίστοιχα στέμματα καὶ ἡ δέουσα χρη-σιμοποίησις τῶν εἰς τὴν παρασκευὴν κειτικῶν ἐκδόσεων, ἐπίσης δὲ εἰς τὴν ἔρευναν γενικωτέρων προβλημάτων. Τοιαύτη σπουδὴ διὰ τὰ πλείστα τῶν χειρογράφων τούτων δὲν ἔχει μέχρι σήμερον γίνεαι, εἶναι δὲ αὐτονό-ητον ὅτι οὕτε ἐξηκριβωμένοι ἀριθμοὶ περὶ αὐτῶν ὑπάρχουν. Ἡ ἰδικὴ μας ἔρευνα ἐνταῦθα εἶναι νὰ ἐπαληθεύσωμεν ἐκ τῶν πραγμάτων τὰ κατ'εἰκα-σίαν λεγόμενα καὶ νὰ προσδιορίσωμεν ἐπὶ τῇ βάσει συγκεκριμένων στοι-χείων ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβέστερον τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποιότητα τῶν χειρογράφων τῶν Ὅμηρικῶν Ποιημάτων, τὰ ὁποῖα χειρόγραφα φυλάσσον-ται σήμερον εἰς τὰς βιβλιοθήκας τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω συνθήκας, ὅ,τι θετικώτερον διὰ τὴν ἐντοπιζομένην ἔρευναν ἡμῶν δυνάμεθα νὰ πράξωμεν εἶναι νὰ στηρίξωμεν αὐτήν, κατ'οὐ-σίαν, εἰς τὴν Συλλογὴν Μικροταινῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων κατ'ἔξοχὴν ἐξ Ἁγίου Ὁρους, τὴν ὁποίαν κατηρτίσαμεν κατὰ τὰ ἔτη 1965 - 1969 δι' οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, κατόπιν ἐπιτοπίου μελέτης, ἐν συνεργασίᾳ δὲ μετὰ πλειάδος νέων ἐπιστημόνων, τροφίμων παλαιότερον τῆς Φιλοσο-φικῆς Σχολῆς τοῦ ἀνωτέρω Πανεπιστημίου⁵.

1. Θεολογία, τόμ. ΙΔ' (1936)-ΙΣ' (1938).

2. ΕΕΒΣ, τόμ. ΚΖ' (1957), σελ. 233-271.

3. αὐτ., τόμ. ΚΗ' (1958), σελ. 87-203.

4. Ἑλληνικά, παράρτ. ὑπ' ἀρ. 24, Θεσσαλονίκη 1973. Εἶναι συμπληρωμα-τικός κατάλογος χειρογράφων, δημοσιευθέντων σποραδικῶς προηγουμένως ἢ μὴ, τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, τοῦ Πρωτάτου, τῶν Μονῶν Παντοκράτορος, Σταυρονικήτα, Ξενοφώντος καὶ τῆς σκῆτης τοῦ Τιμίου Προδρόμου (Μονῆς Ἰβήρων).

5. Μεταξὺ τῶν συνεργατῶν τούτων εἶναι οἱ διδάκτορες Βασ. Μανδηλαρᾶς καὶ Ἑμμ. Μικρογιαννάκης, ἐργαζόμενοι ἀπὸ ἐτῶν μετὰ τῆς προσδοκωμένης εὐδοκμήσεως ὡς μέλη τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθη-νῶν οἱ πτυχιόχοι Δ. Μούκανος καὶ Ν. Κοντορλῆς, ἐπιδιδόμενοι ἀπὸ μακροῦ εἰς περαιτέρω

Χρήσιμος είναι ἐνταῦθα διασάφησις. Ἡμεῖς ἐσχόμεν τὴν δυνατότητα νὰ ἴδωμεν καί, κατὰ τὸ ἐνόν, νὰ μελετήσωμεν τὰ χειρόγραφα τῆς ἀνωτέρω κατηγορίας ὅπωςδήποτε, τὰ φυλασσόμενα εἰς τὰς Μονὰς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, κατ' ἐξοχὴν τὰς βιβλιοθήκας καὶ τοὺς ναοὺς του, κατὰ τὸ μέγιστον δὲ περιλαμβανόμενα εἰς ἐκδεδομένους καταλόγους ἢ ἄλλα δημοσιεύματα. Ὅμως χειρόγραφα, κατ' ἐξοχὴν ταῦτα ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου, ὑπάρχουν καὶ εἰς σκήτας, καθίσματα ἢ κελλία κττ εἰς χρήσιν τῶν ἐκεῖ ἀσκουμένων μοναχῶν, μετὰ τὸν θάνατον δὲ τούτων, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρξουν διάδοχοί των, τὰ χειρόγραφα ταῦτα περιέρχονται εἰς τὰς εἰς ἃς ἀνήκουν οἱ ἱεροὶ οὗτοι χώροι μονὰς. Ἡ πείρα ἡμῶν διδάσκει ὅτι οὐδὲν ἀποκλείει, ἰδίως ἐντὸς τῶν κωδίκων τούτων, νὰ ὑπάρχουν τμήματα ἀνήκοντα εἰς τὴν θύραθεν παιδείαν. Οἱ μοναστικοὶ οὗτοι ἱεροὶ χώροι εἶναι ἀληθῶς πολυάριθμοι καὶ δυσπρόσιτοι ἰδίως εἰς τὴν κοινῶς λεγομένην Ἑρημον, ὅπου διαβιοῦν ἐρημίται τοῦ Ἁγίου Ὁρους, εἰς τοὺς χώρους δὲ τούτους δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐκτείνωμεν τὴν ἐρευναν ἡμῶν. Ὅπωςδήποτε, καὶ ἂν οἱ ἀριθμοὶ τῆς Συλλογῆς ἡμῶν διὰ τὰ μικροφωτογραφηθέντα χειρόγραφα δὲν ἀποδίδουν τὸ σύνολον τῶν φυλασσόμενων εἰς τὸ Ἁγιον Ὅρος χειρογράφων τῆς θύραθεν παιδείας, βασίμως ἐλπίζεται ὅτι αἱ μεταξὺ τῶν ἀριθμῶν ἀναλογίαι, διὰ τὰς ὁποίας θὰ ἀσχοληθῶμεν κατωτέρω, δὲν διαταράσσονται, ὥστε νὰ μεταβάλλουν τὰ πράγματα ὑπὸ ἔποψιν οὐσίας.

Τὰ ἐρευνηθέντα χειρόγραφα ταῦτα εἰς τὸν καταρτισθέντα ὑφ' ἡμῶν καὶ τοῦ διδάκτορος Β. Μανδηλαρά ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ διδάκτορος ἐπίσης Ἑμμ. Μικρογιαννάκη, δημοσιευθέντα δὲ ἤδη κατάλογον¹, ἀνέρ-

σπουδὰς εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, ὡς καὶ οἱ ἐκ Κύπρου. Γ. Δράκος καὶ Στ. Χατζηστυλῆς, ὁ δευτερος τῶν ὁποίων ἐπὶ τῇ βάσει μικροταινίας χειρογράφου τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους (ὑπ' ἀρ. 209), ἀποκειμένης εἰς τὴν Συλλογὴν ἡμῶν, ἐμελέτησεν ἐπὶ ἔτος εἰς Μεγ. Βρετανίαν τὸ κείμενον τῆς Μηδείας τοῦ Εὐριπίδου ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ John Molyneux τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Sheffield, κατέστησε δὲ δύο σπουδαίας γραφὰς ἐκ τοῦ χειρογράφου τούτου κτῆμα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Διὰ τῆς διατριβῆς του ταύτης ὁ Στ. Χατζηστυλῆς ἔτυχε τοῦ διπλώματος Μ. Α. τοῦ Πανεπιστημίου τούτου. Ἡδὴ ὁ Στ. Χατζηστυλῆς ἐπὶ τῇ βάσει μάλιστα χειρογράφων τῆς Συλλογῆς ἡμῶν ἐργάζεται διὰ κριτικὴν ἐκδοσὶν ἄλλης τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδου, τῶν Φοινισσῶν.

Ὡς πρὸς τὴν ἡμετέραν Συλλογὴν Μικροταινιῶν ὀφείλομεν νὰ προσθέσωμεν ὅτι κατεβλήθη προσπάθεια, νὰ περιλάβῃ αὐτὴ, ἐκτὸς ἄλλων, μικροταινίας τῶν μάλλον ὑπὸ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἔποψιν ἀξιολόγων χειρογράφων ἐξ Ἁγίου Ὁρους τῆς θύραθεν παιδείας, πλεῖονα δὲ περὶ τούτων βλ. ἀνωτ.

1. Θ. Στ. Τζαννετάτου -Β. Γ. Μανδηλαρά (συνεργασία Ἑμμ. Μικρογιαννάκη), Κατάλογος Συλλογῆς Μικροταινιῶν Ἑλληνικῶν Χειρογράφων, ἰδρυθείσης ὑπὸ Θ. Στ. Τζαννετάτου, Ἐπετ. Ἐπιστ. Ἑρευν. Πανεπιστ. Ἀθ., τόμ. Γ', Ἀθήναι, 1972, σελ. 1 κ.ἐξ.

χονται εἰς τὸν λίαν ἀξιόλογον ἀριθμὸν 388, περιέχονται δὲ εἰς 82 κώδικας, τῶν ὁποίων ἡ ὕλη εἶναι τῆς θύραθεν παιδείας ἐξ ὁλοκλήρου ἢ μερικῶς. Μεταξὺ τῶν κωδίκων τούτων προέχουν εἰς συχνότητα οἱ τοῦ Ὀμήρου, οἱ τοῦ Ἰσοκράτους καὶ οἱ τοῦ Πλουτάρχου. Συγκεκριμένως: Ἐκ τῶν 82 κωδίκων οἱ 21 περιέχουν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ποιήματα, ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Ὅμηρον. Ἄν δὲ ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ τούτου 2 κώδικας, περιέχοντας τὴν Βατραχομομαχίαν καὶ 1 κώδικα, περιέχοντα τοὺς Ὀμηρικοὺς Ὑμνοὺς, ἀπομένουν 18 κώδικες, περιέχοντες ἀληθῶς ὁμηρικὰ ποιήματα, ἢ τὴν Ἰλιάδα ἢ τὴν Ὀδύσσειαν. Ἔργα τοῦ Ἰσοκράτους περιέχουν 21 κώδικες, ὅμως ἂν ἐξαιρέσωμεν 6 κώδικας, περιέχοντας, ὡς πρὸς τὸν Ἰσοκράτη, μόνον τὸ νοθευόμενον ἔργον Πρὸς Δημόνικον καὶ 1 κώδικα, περιέχοντα βραχέα ἀποσπάσματα διαφόρων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ Ἰσοκράτους, τὰ τελευταῖα ταῦτα εἰς μίαν μόνην σελίδα, ἀπομένουν μόνον 15 κώδικες, δυνάμενοι νὰ ὑπολογισθοῦν ἐνταῦθα. Τοῦ Πλουτάρχου ἔργα, κείμενα ἐκ τῶν Παραλλήλων Βίων ἢ τῶν Ἠθικῶν, περιέχουν 8 κώδικες, ἐκ τούτων δὲ 2 περιέχουν τὸ ἀμφισβητούμενον ὡς πρὸς τὴν πατρότητα ἔργον, τὸ Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἄλλα, ταῦτα ἀληθῶς γνήσια, ἔργα τοῦ Πλουτάρχου, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ μετ' ἔργων ἄλλων συγγραφῶν. Κατὰ ταῦτα, ἔχομεν ἀριθμοὺς εἰς κώδικας: τοῦ Ὀμήρου 18, τοῦ Ἰσοκράτους 15 καὶ τοῦ Πλουτάρχου 8, ἥτοι εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος τὰ χειρόγραφα τῶν Ὀμηρικῶν Ποιημάτων εἶναι τὰ συχνότερα ἐν σχέσει πρὸς οἰονδήποτε ἄλλο κείμενον τῆς θύραθεν παιδείας, τοὐλάχιστον ὡς τὰ πράγματα ἐμφανίζονται εἰς τὴν Συλλογὴν ἡμῶν. Εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ συμπεράσματος τούτου δίκαιον εἶναι νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ Ὀμηρικά Ἐπη ἔχουν παραδοθῇ εἰς τὴν Ἐπικὴν Διάλεκτον, ἡ ὁποία ἦτο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς Χρόνους, ὡς εἶναι καὶ σήμερον, πολὺ περισσότερον δύσληπτος τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς ἀττικίζουσης Διαλέκτου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγράφησαν τὰ ἔργα ἀντιστοίχως τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τοῦ Πλουτάρχου. Ἄς προστεθῇ ὅτι ὁ Ἰσοκράτης ἦτο εἰς τὸ βυζαντινὸν καὶ τὸ μεταβυζαντινὸν Ἑλληνικὸν κοινὸν ἐκ τῶν πλέον ἡγαπημένων συγγραφῶν τῆς θύραθεν παιδείας. Εἶναι δὲ ὡς πρὸς τοῦτο χαρακτηριστικὸν ὅτι τὸ Πρὸς Δημόνικον ἔργον, τὸ φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰσοκράτους, σῴζεται, κατὰ τὴν Συλλογὴν ἡμῶν, εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος εἰς χειρόγραφα περισσότερα τοῦ ἡμίσεος ὅλων ὁμοῦ τῶν ἄλλων, γνησίων δ' ἔργων τοῦ Ἰσοκράτους. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἠθοπλαστικοῦ περιεχομένου, ὡς καὶ ὁ πληρέστερος εἰς τὰ χειρόγραφα ταῦτα τίτλος ὑποδηλοῖ: *Πρὸς Δημόνικον Παράινεσις*. Ἠθοπλαστικὴ ἀξία πολὺπλευρος ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα πρέπει νὰ ἀνεγνωρίζετο τότε καὶ εἰς τὰ ἄλλα, τὰ γνήσια ἔργα τοῦ Ἰσοκράτους, τοῦτο δὲ ἦτο εἰς ἐκ τῶν ἀποχρώντων λόγων διὰ τὴν εὐρεῖαν μετὰ τὸ Πρὸς Δημόνικον ἔργον, διάδοσίν των.

Δὲν γνωρίζομεν ὅτι ὑπάρχει συγκριτικὴ μελέτη ὡς πρὸς τοὺς ἀριθμοὺς κατὰ συγγραφεῖς καὶ ποιότητα τῶν σφωζόμενων χειρογράφων τῆς ὅλης θύραθεν παιδείας εἰς τὸν κόσμον, φοβούμεθα δὲ ὅτι τοιαύτη μελέτη εἶναι ἀκόμη πρόωρος, δοθέντος ὅτι τὰ σφωζόμενα ταῦτα χειρόγραφα ὄχι μόνον δὲν ἔχουν καταλογογραφηθῇ, ἀλλ' οὔτε κἂν ἀπλῶς γνωστὰ εἶναι ὅλα. Δὲν ἔχομεν ἀριθμοὺς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, ἀλλ' ὑποπεύομεν ἥ, διὰ τὰ προχωρήσωμεν ἀκόμη περισσότερο, πιστεύομεν θετικῶς ὅτι τὰ σφωζόμενα χειρόγραφα τῶν Ὀμηρικῶν Ἑπῶν εἰς τὸν κόσμον εἶναι τὰ περισσότερα ἐν σχέσει πρὸς τὰ χειρόγραφα οἰουδήποτε ἄλλου κειμένου τῆς θύραθεν παιδείας. Δηλαδή ἢ εἰς ἀριθμοὺς ὑπεροχῇ, ἢ ὅποια ἀνεγνωρίσθῃ ἀνωτέρω εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος, ἰσχύει εἰς παγκόσμιον κλίμακα.

Τοῦτο δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐρμηνευθῇ. Εὐρίσκομεν εἰς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο σημεῖον συνέχισιν τῆς ἀρχαίας παραδόσεως εἰς τὰς βυζαντινούς καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς Ἑλληνας. Τί ἦτο ὁ Ὅμηρος διὰ τοὺς Ἀρχαίους Ἑλληνας εἶναι πολλαχόθεν ἐπαρκῶς γνωστὸν. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ ὑπενθυμίσωμεν μόνον δύο τινὰ, περὶ τῶν ὁποίων καὶ ἀλλαγῶν διελάβομεν¹: Πρῶτον, τὴν ἐκ τοῦ Πλάτωνος (Πολιτ.-606e) γνωστοτάτην εἰδήσιν ὅτι τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν οὗτος ὁ ποιητής» καὶ δεῦτερον τὸ ἐκ τοῦ Ξενοφῶντος (Συμπ.Γ', 5) μαρτυρούμενον, κατὰ τὸ ὅποιον ὁ Νικῆρατος εἶχεν ἀποστηθίσαι κάθε ὁμηρικὸν στίχον, ἡδύνατο δὲ νὰ ἀπαγγεῖλῃ ὁλόκληρον τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσειαν ἀπὸ μνήμης. Εἰς παρατήρησιν τοῦ συνομιλητοῦ του Ἀντισθένης ὅτι οἱ ραψῶδοι πράττουν τὸ ἴδιον, ἀντιπαρατηρεῖ ὁ Νικῆρατος ὅτι δὲν παρέρχεται ἡμέρα, χωρὶς νὰ τοὺς ἀκούσῃ. Τὸ δεῦτερον τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν διάδοσιν τῶν Ὀμηρικῶν Ποιημάτων μεταξὺ τῆς λαϊκῆς μάξης καὶ εἰς τὸν κατ' ἡμέραν βίον τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὰ δύο ταῦτα εἶναι ἐπαρκῶς χαρακτηριστικά καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιμείνωμεν. Ἡ τοιαύτη θέσις τοῦ Ὀμήρου εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα ἀποδίδεται εἰς αἷτια πολλὰ, κατὰ τὴν διεθνὴ βιβλιογραφίαν. Ἐκ τούτων ἀρκούμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα δύο μόνον, τὰ μᾶλλον καθ' ἡμᾶς πρόσφορα. Ἐξ αὐτῶν τὸ πρῶτον εἶναι ὅτι ὁ κόσμος τοῦ Ὀμήρου ἦτο τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ πανελληνίου πνεύματος, τὸ ἔργον δὲ τοῦτο κατέστησε διὰ πρῶτην φορὰν εἰς τοὺς Ἀρχαίους Ἑλληνας συνειδητὸν ὅτι οὗτοι ἦσαν ἔθνος καὶ διὰ τούτου ἐπέθηκεν ἀνεξίτηλον σφραγίδα εἰς ὁλόκληρον τὴν ἔπειτα ἑλληνικὴν ἀνάπτυξιν εἰς τὸν χρόνον τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ δεῦτερον αἷτιον εἶναι ὅτι εἰς τὸν κόσμον τοῦ Ὀμήρου οὐδὲν μέγα συμβαίνει, χωρὶς τὴν

1. Βλ. Θ. Στ. Τζαννετάτου, Ἡ Γλῶσσα τοῦ Ἑθνους καὶ οἱ Ἀρχαῖοι (αὐτεπείθεως δημοσιεύσεις), Ἀθήναι 1965, σελ. 11 κ.ἑξ.

βοήθειαν θείας τινὸς δυνάμεως. Τὸ δεύτερον τοῦτο εἶναι κατ'ἐξοχὴν πρόσφορον διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς συνεχίσεως τῆς ὁμηρικῆς παραδόσεως εἰς τὸν Βυζαντινὸν καὶ Μεταβυζαντινὸν Ἑλληνισμόν, ἐπὶ τοσοῦτον, ὡς γνωστόν, θρησκεύοντα. Περαιτέρω, ἔχομεν εἰς τὴν συνάντησιν τῶν δύο τούτων αἰτίων καταβολὰς τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ ιδεώδους. Εἰς τὰ δύο ταῦτα αἷτια, τὰ ὁποῖα, ὡς εἶπομεν, παραλαμβάνομεν ἐκ τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας, θὰ προσθέσωμεν τρίτον, τὸ ὁποῖον προκύπτει ἐκ τῆς ἐρεῦνης ἡμῶν εἰς τὰ ὁμηρικὰ χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 36 ὀγκώδη περγαμηνὸν κώδικα τῆς Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ IB' αἰ. καὶ εἰς φλ. 110^a - 120^a φέρεται μακρὸν κείμενον ὑπὸ τὸν τίτλον: «Ὁ μ ἡ ρ ο υ Ἰ λ ι ἄ δ ο ς πα σ ῶ ν τ ῶ ν ῥ α ψ ω δ ι ῶ ν χ ω ρ ι ἂ ἀ πο φ θ ε γ μ α τ ι κ ῶ ν¹, αὐτόθι δὲ φέρεται ἀντίστοιχον ἀλλὰ βραχύτερον κείμενον εἰς φλ. 133^b - 139^a ὑπὸ τὸν τίτλον: «Ὁ δ υ σ σ ε ι ἄ ς πα σ ῶ ν τ ῶ ν ῥ α ψ ω δ ι ῶ ν χ ω ρ ι ἂ ἀ πο φ θ ε γ μ α τ ι κ ῶ ν, τὸ δεύτερον δὲ χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον δὲν εὐρίσκομεν καταλογογραφούμενον, καταλέγομεν εἰς τὸν ἐκδοθέντα κατάλογον τῆς Συλλογῆς ἡμῶν. Τὰ Ὅμηρικὰ Ποιήματα εἰς χρῆσιν ἀποφθεγμάτων εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος ἤδη κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, σχεδὸν τῆς ἀκμῆς, Χρόνους. Τοιαύτη εἰς ἀποφθέγματα χρῆσις εἶναι σπανιωτάτη διὰ τὰ κείμενα τῆς θύραθεν παιδείας ἐξ Ἁγίου Ὁρους προκειμένου περὶ ἐνὸς μόνον συγγραφῆως, ἐξαιρέσει τῶν δύο μεγάλων τραγικῶν ποιητῶν, τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Εὐριπίδου, συχνὴ δὲ προκειμένου περὶ κειμένων τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἢ τῶν Ἑλλήνων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐὰν ἀρνηθῶμεν ἐνταῦθα ἡθοπλαστικὴν ἀξίαν, ὑπάρχει φόβος νὰ εὐρεθῶμεν ἐκτὸς πραγματικότητος, ἡ ἡθοπλαστικὴ δὲ αὕτη ἀξία εἶναι σπουδαῖος σκοπὸς διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ Μεταβυζαντινοὺς προπάτοράς μας, ὡς εἶδομεν προηγουμένως περὶ τῶν χειρογράφων τοῦ Ἰσοκράτους. Ὁλοκληροῦμεν τὰ γενικώτερα ταῦτα μὲ τὸ ἀκόλουθον παρατήρημα. Ὁ Allen, ὁ ἐκδότης τῆς μεγάλης κριτικῆς ἐκδόσεως τῆς Ἰλιάδος, ἀπαριθμεῖ 188 χειρόγραφα τῆς Ἰλιάδος εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον, ἀλλ', ὡς παρατήρησε προσφάτως ὁ Α. Lesky², ὁ κατάλογος οὗτος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὰ περιλαμβάνῃ ὅλα. Ὅπωςδὴποτε, ἐφ' ὅσον ὁ ἀριθμὸς τῆς ὁλότητος τῶν σωζομένων τοιούτων χειρογράφων εἰς τὸν κόσμον εἶναι ἄγνωστος, λαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν κατ' ἀνάγκην τὸν ἀριθμὸν τοῦ Allen 188 καὶ συγκρίνομεν αὐτὸν πρὸς τὸν ἐκ τῆς συλλογῆς ἡμῶν ἀριθμὸν χειρογράφων τῆς Ἰλιάδος ἐξ Ἁγίου Ὁρους, τὸν ἀρ. 16, ὁ ὁποῖος δὲν ἀποδίδει τὸ σύνολον

1. Βλ. Θ. Στ. Τζαννετάτου - Β. Γ. Μανδηλαρά (συνεργασία Ἐμ. Μικρογιαννάκη), ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 37.

2. Α. Lesky, *Gesch. Griech. Liter.*, 1963, σελ. 99· ἑλλ. μετάφρ². ὑπὸ τοῦ καθ. Ἀ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη, 1972, σελ. 130.

τῶν ὑπαρχόντων, συνάγομεν δὲ τοὐλάχιστον ἐνδεικτικῶς, κατὰ τὴν δυνατότητα προσέγγισιν, ὅτι ὁ δεύτερος ἀριθμὸς εἶναι εὐλόγως ὑπολογίσimos, ἀντιπροσωπεύων τὸ ἐνδέκατον σχεδὸν τοῦ πρώτου, ἥτοι τὰ ἐξ Ἀγίου Ὅρους κατὰ τὴν Συλλογὴν ἡμῶν χειρόγραφα τῆς Ἰλιάδος εἶναι σχεδὸν τὸ ἐνδέκατον τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν χειρογράφων τούτων, κατὰ τὸν Allen εἰς τὸν κόσμον.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν ποσότητα τῶν χειρογράφων τοῦ Ὅμηρου ἐξ Ἀγίου Ὅρους κατὰ τὴν Συλλογὴν ἡμῶν. Ἦδη ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῶν χειρογράφων τούτων—αὕτη εἶναι βεβαίως ἡ σπουδαιότερα ἄποψις—ἐκ τῆς ἐρεῦνης ἡμῶν συνάγεται ὅτι ταῦτα ἐντάσσονται μεταξὺ τοῦ IB' καὶ τοῦ IH' αἰῶνος, περισσότερα δὲ τοῦ ἡμίσεος αὐτῶν ἀνάγονται εἰς χρόνους πρὸ τοῦ 1600, ἥτοι πρὸ τοῦ ὀρίου, τὸ ὁποῖον συνήθως τίθεται διὰ τὰ φιλολογικῶς ὑπολογίσιμα χειρόγραφα. Ἐν τούτοις, τὰ χειρόγραφα ταῦτα τοῦ Ὅμηρου, ὡς ὑπηνίχθημεν προηγουμένως, δὲν ἔχουν μελετηθῇ συστηματικῶς καὶ χρησιμοποιηθῇ εἰς φιλολογικὴν ἔκδοσιν τῶν Ὀμηρικῶν Ποιημάτων μέχρι σήμερον. Μόνον ὁ ὑπ' ἀρ. 671 κῶδιξ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, ἀναγόμενος εἰς τὸν ID' ἢ ἀκριβέστερον τὸν IE' αἰ., περιέχων δὲ ὁμηρικοὺς ὕμνους, εἶχε μελετηθῇ παλαιότερον ὑπὸ τοῦ καθηγ. Κωνσταντινίδου, ἐξ αὐτοῦ δὲ γραφαὶ εἶχον δημοσ ευθῇ εἰς τὴν Classical Review ἤδη τῷ 1894 (σελ. 341), χρησιμοποιηθῇ δὲ εἰς τὴν σπουδαίαν πάντοτε ἔκδοσιν τῶν ὕμνων τούτων ὑπὸ Allen-Halliday καὶ Sikes (β' ἔκδ. Ὁξφόρδη, 1936). Ἀξιοσημείωτον ἐπίσης εἶναι ὅτι συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὰ σχόλια. Πολλοὶ τῶν ἀνωτέρω κωδίκων πρέπει νὰ εἶναι ἀξιόλογοι καὶ διὰ τὰ πλούσια, ποικίλα, ὅχι δὲ μόνον γλωσσικὰ σχόλια. Τοιοῦτοι κώδικες εἶναι ὁ ὑπ' ἀρ. 592 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ IE' αἰ., περιέχων ὁλόκληρον τὴν Ἰλιάδα, ὁ ὑπ' ἀρ. 323 τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ IZ' αἰ., περιέχων τὰς ραψωδίας A-T τῆς Ἰλιάδος, ἐπίσης δὲ ὁ ὑπ' ἀρ. 146 τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ IS' αἰ. περιέχων τὴν ραψωδίαν A τῆς Ἰλιάδος. Τὰ σχόλια ταῦτα, προδήλως ὅχι ξένα πρὸς τὴν κριτικὴν ἐργασίαν τῶν ἀλεξανδρινῶν λογίων, ἰδίως τοῦ Ἀριστάρχου, νομίζομεν ὅτι δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὴν τοιαύτην ἐργασίαν σπουδαίων Βυζαντινῶν λογίων τῆς μετὰ τὴν ἀπὸ τῶν Λατίνων ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινοπόλεως (1261) περιόδου, ἥτοι τοῦ Μαζίμου Πλανοῦδη, τοῦ Μανουὴλ Μοσχopoύλου, τοῦ Θωμᾶ Μαγίστρου, πρωτίστως δὲ τοῦ Δημητρίου Τρικλινίου, ὁ ὅποιος, κατὰ τὴν ἑκφρασιν τοῦ καθηγ. I. A. Davis, εἶναι ὁ μόνος Βυζαντινὸς λόγιος, διὰ τὸν ὁποῖον καταξιοῦται τὸ ὄνομα κριτικὸς κειμένου, ὡς ἡμεῖς συλλαμβάνομεν αὐτό¹. Ἡ ἐρευνα εἰς τὰ σχόλια τῶν κωδίκων τούτων δὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἔχει προχωρήσει ἐπαρκῶς. Εἰς τὴν πραγματο-

1. Βλ. A. J. B. Wace and Fr. H. Stubbings, *A Companion to Homer*, Λονδίνον, 1962, σελ. 228.

ποιουμένην ἤδη νέαν ἔκδοσιν τῶν παλαιῶν σχολίων εἰς Ἰλιάδο ὑπὸ H. Erbse¹ χρησιμοποιεῖται. μόνον ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς ὑπ' αὐτοῦ, 592 κῶδιξ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου ὑπὸ τὸ siglum Aa καὶ τὴν ἀνάλυσιν: «Cod. Athous Graec. Vatopedi, 592, s. XVI», ἡ ἔκδοσις δὲ αὕτη ἀπέχει πολὺ τῆς ὁλοκληρώσεως².

Εἶναι ἤδη χρήσιμον νὰ ἐξετάσωμεν ποσοτικῶς τὰ ἐξ Ἁγίου Ὁρους ὁμηρικὰ ταῦτα χειρόγραφα ὑπὸ ἔποψιν ἐσωτερικὴν, δηλαδὴ ἐν σχέσει πρὸς τὰ δύο Ὅμηρικὰ Ποιήματα.

Κατὰ τὰ συναγόμενα ἐκ τῆς Συλλογῆς ἡμῶν, ἐξ αὐτῶν 16 εἶναι τῆς Ἰλιάδος, 2 δὲ μόνον τῆς Ὀδυσσεΐας. Τὸ πρῶγμα δὲν εἶναι ὅλως τυχαῖον ἀλλ' οὔτε καὶ ὅλως ἀνεξήγητον, κοτὰ βάσιν, ἀνιχνεύομεν καὶ ἐνταῦθα συνέχισιν τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, ἀλλ' εἰς πολὺ μικροτέραν ἀνελογίαν. Ὡς παρατηροῦν καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Lesky, ἡ ἀρχαία ἔρευνα εἶχε στραφῇ μὲ μεγαλυτέραν ἐντασιν εἰς τὸ μεγαλύτερον ἔπος καὶ ὅτι ἔχει περισωθῇ ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν κριτικὴν διὰ τὴν Ὀδυσσεΐαν εἶναι ὀλιγώτερον, ὀλιγώτερα δ' ἐπίσης, ἀκριβέστερον κατὰ περισσώτερον τοῦ ἡμίσεος, εἶναι καὶ τὰ γνωστά σωζόμενα εἰς τὸν κόσμον χειρόγραφα τῆς Ὀδυσσεΐας.

Ἡ δυσαναλογία αὕτη πρέπει νὰ εἶναι πολὺ παλαιά. Διότι ἀναμφισβητήτως ἀνάλογα ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἂν ὄχι τόσον συγκεκριμένα, προκύπτουν καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν παπύρων. Ὡς παρατηρεῖ ὁ C. H. Roberts (The Oxford Classical Dictionary: 1970, ἐν λ. Papyrology, Greek), εἰς αὐτοὺς ἡ Ἰλιάς ἐμφανίζεται συχνότερον ἢ ἡ Ὀδυσσεΐα, εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐκ τῶν παπύρων σωζομένων Ἑλλήνων συγγραφέων περισσώτεροι τοῦ ἡμίσεος περιέχουν ὁμηρικὸν κείμενον.

Ἄλλ', ἐκτὸς τῆς διαφορᾶς εἰς μέγεθος, εἶναι καὶ ἡ διαφορὰ εἰς ποιότητα τῶν δύο ἐπῶν. Ἐχει τὴν θέσιν τοῦ ἐνταῦθα ὁ διαφορισμὸς εἰς τὸν Ἰππῖαν Ἐλάσσονα τοῦ Πλάτωνος (363b), κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ Ἰλιάς εἶναι τόσον ὠραιότερα τῆς Ὀδυσσεΐας «ὡς φ ἀμείνων Ἀχιλλεύς Ὀδυσσέως ἐστίν». Χρήσιμοι ἐπίσης ἐνταῦθα εἶναι γνωσταὶ μᾶλλον συγκεκριμέναι διαπιστώσεις ὅτι εἰς τὴν Ἰλιάδα ἔχομεν πρωιμώτερον κόσμον, ἐξ ὁλοκλήρου δεσποζόμενον ἐκ τοῦ ἀρχαίου ἡρωϊκοῦ πνεύματος τῆς ἀρετῆς, συνήθη δὲ εἰς αὐτὸν εἶναι τὸ μεγαλειῶδες πάθος, ἡ τραγικὴ μοῖρα καὶ αἱ μορφαὶ κολοσσοί⁴. Ὡς πρὸς τὴν δομὴν εὐρίσκο-

1. B⁷. Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera), ἔκδ. H. Erbse, τόμ. A, (schol. ad l. A-A) Βερολῖνον, 1969, τόμ. Β' (schol. ad l. E-I), Βερολῖνον, 1971.

2. Ὁ τρίτος ἐκδεδομένος τόμος τοῦ ἔργου τούτου (Βερολῖνον 1974) περιέχει τὰ σχόλια ad l. K-Ξ.

3. W. Jaeger Paideia, τόμ. Α', Βερολῖνον καὶ Λειψεία 1934, σελ. 41

μεν μετ' ἄλλων καὶ τοῦ Lesky ὅτι εἰς τὴν Ἰλιάδα οἱ ἐσωτερικοὶ νόμοι τῆς ἐπικῆς ποιήσεως ὑπερεπιδηθήσαν ἤδη ποικιλοτρόπως πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς τραγωδίας. Ταύτην δὲ ἢ ἐκείνην τὴν συνάφειαν τῆς Ἰλιάδος πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν τραγωδίαν ὑποδεικνύει τὸ ὅτι ἐπὶ συνόλου 32 σφωζομένων, ἀναμφισβητήτως δὲ γνησίων, τραγωδιῶν τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν ποιητῶν αἱ 10 συνδέονται στενῶς πρὸς τὸν τρωϊκὸν κύκλον οὕτως ἢ ἄλλως, ἤτοι 1 τοῦ Αἰσχύλου, 3 τοῦ Σοφοκλέους καὶ 6 τοῦ Εὐριπίδου, ἐνῶ πρὸς τὴν Ὀδύσσειαν ἐκ τῶν σφωζομένων συνδέεται στενῶς μόνον τὸ σατυρικὸν δράμα τοῦ Εὐριπίδου Κύκλωψ. Πολλαὶ τῶν τραγωδιῶν τούτων σφζονται εἰς χειρόγραφα τοῦ Ἀγίου Ὁρους, κατὰ τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν Συλλογὴν Μικροταινιῶν, ἐνῶ οὐδὲν χειρόγραφον τοῦ Κύκλωπος τοῦ Εὐριπίδου ἀναγράφεται ἐν αὐτῇ. Εὐλόγος φαίνεται ἢ ὑπόθεσις ὅτι πολλὰ τῶν ἀνωτέρω στοιχείων φέρουν εἰς αἷτια, ἐρμηνεύοντα τὴν περαιτέρω οὐσιώδη εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος μείωσιν τῆς ἀναλογίας τῶν σφωζομένων χειρογράφων τῆς Ὀδυσσεΐας ἐν σχέσει πρὸς τὰ τοιαῦτα χειρόγραφα τῆς Ἰλιάδος.

Ἐξητάσαμεν ὅσον αἱ περιστάσεις καὶ αἱ δυνάμεις ἡμῶν ἐπέτρεψαν τὸ θέμα. Καὶ ἂν ἀπέμεινεν ἀτελής πῶς ἢ ἐξετάσις αὕτη, ἥδη ὅτε φθάνομεν εἰς τὸ τέρμα, ἔχομεν εἰκόνα τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου ἐν σχέσει πρὸς τὸ Ἅγιον Ὅρος, τὴν ὁποίαν δὲν ὑποπτεύομεν εἰς τὴν ἀρχήν. Ἡ εἰκὼν ἀπέβη, ἂν ὄχι πειστική, τοῦλάχιστον εὐλόγος. Ποιητὴς κορυφῆς, ὡς ὁ Ὅμηρος, δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ ἔχη θέσιν κορυφαίαν εἰς κέντρον κορυφῆς, ὡς τὸ Ἅγιον Ὅρος¹, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸν μοναχισμόν.

1. Χαρακτηριστικὸν ἐπὶ τούτοις εἶναι ἐπίγραμμα τοῦ «Παύλου Σιλενταρίου εἰς Ὀμήρον», ὅπως ἐπιγράφεται. Τοῦτο εὑρίσκεται εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 592 κώδικα τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, περιελαβόμεν δὲ αὐτὸ εἰς τὸν Κατάλογον τῆς Συλλογῆς ἡμῶν (ἀρ. 605), καθ' ὅσον δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν Κατάλογον τῶν Σωφρ. Εὐστρατιάδου καὶ Ἀρκαδίου Βατοπεδινόυ. Τοῦτο, μολονότι ἀνήκει εἰς Βυζαντινὸν ἐπιγραμματοποιόν, εἶναι ἀρχαίου κάλλους εἰς τὴν σύλληψιν τῆς ιδέας καὶ τὴν ἐκτέλεσιν εἰς λέξεις, ἀνταποκρίνεται δὲ πρὸς τὴν ἀνωτέρω τοποθέτησιν τοῦ Ὀμήρου.

*Ἐνθάδε Πιερίδ(ων) τὸ σοφ(όν) στόμα θεῖον Ὅμηρον
κλεινὸς ἐπ' ἀγχιάλῳ τύμβος ἔχει σκοπέλῳ
εἰ δ' ὀλίγη γεγαῆα, τόσον χάδεν ἀνέρα νῆσος,
μὴ τότε θανβήσης, ὦ ξένε, δερκόμενος.
Καὶ γὰρ ἀλγτεύουσας κασιγνήτη ποτὲ Δήλος
μητρὸς ἀπ' ὠδίν(ων) δέξατο Λητοίδην.*